

O određenju nacionalne zajednice u hrvatskoj politici u 19. stoljeću

PETAR KORUNIC
Filozofski fakultet, Zagreb, Republika Hrvatska

»Ništa danas ne trebamo više od jasnoće starih pojmova. Suverenitet, sloboda, vlast, osobnost — riječi su čiju povijest trebamo jednako kao i njihovu definiciju; ili bolje rečeno, povijest trebamo zato što je njezina supstancija zapravo definicija.«

Harold J. Laski,
The Foundations of Sovereignty
and Other Essays, 1922.

U ovoj studiji autor raspravlja o porijeklu i formiranju hrvatske nacionalne zajednice u XIX stoljeću. »Zasebna« hrvatska nacija strukturirala se na onim općim pravnim, političkim, društvenim i civilizacijskim vrijednostima na kojima se tada unutar srednjoeuropskog prostora izgrađivalo moderno građansko društvo, suvremeno političko tijelo, parlamentarizam, pravne države i moderne nacije. U tom procesu tzv. slavenske ideje (ilirstvo, južnoslavenstvo, slovinstvo i slavenstvo) nisu imale važniji utjecaj, jer kao neodređene ideje nisu posjedovale vlastite pravne, kulturne, političke, državne i civilizacijske vrijednosti koje bi zamijenile postojeće i na kojima bi se mogla formirati određena zajednica (kulturna, politička i nacionalna) te suvremena pravna država i ujedno demokratsko građansko društvo.

A) HRVATSKO PITANJE U PROŠLOSTI

Vrlo je teško, ako ne i nemoguće, pisati danas o »hrvatskom pitanju« u prošlosti. I to ne samo zbog ograničenog prostora nego i zato jer je to »pitanje« gotovo već dva stoljeća neprekidno aktualno, i to na razini nacionalne i europske politike. U svakom slučaju, povijest hrvatskog naroda, uostalom kao i povijest drugih *malih naroda* na prostoru srednje i jugoistočne Europe, osobito kada je riječ o istraživanju porijekla i formiranja *identiteta i individualnosti njihovih etničkih i/ili nacionalnih zajednica*, još nije dovoljno proučena. Dosadašnje pak rezultate povijesne znanosti moramo uzeti s oprezom i potrebnom kritičnošću. Opterećeni

su, naime, pragmatičnošću političkog opravdanja legitimiteta jedne države (Jugoslavije) te dokazivanjem svrhovitosti jednoga društva (socijalističkog i totalitarnog) i nekritičkim gledištima istraživača, koji uz to nisu polazili od interdisciplinarnog pristupa istraživanja toga složenog problema. Osim toga, ne samo povijesna znanost nego i šire javno mnijenje u Hrvatskoj i u Europi opterećeni su brojnim predrasudama i nedokazanim tezama o tom »pitanju«, koje nam uvelike ometaju pristup objektivnom istraživanju toga kulturnog, političkog i društvenog problema. Pa ipak, namjera mi je istražiti onaj *sustav nacionalnih vrijednosti* (politički, pravni, društveni i sociokulturni) koji je bitno odredio individualnost hrvatske nacije i koji je bio trajno prisutan u hrvatskoj politici XIX. i XX. stoljeća.

1. Predmet rasprave

Hrvatsko pitanje je višeznačan pojam; uključuje brojne odgovore i pretpostavlja različita istraživanja. Pa ipak, hrvatsko pitanje najneposrednije možemo promatrati kao *nacionalno pitanje*, ali i u tom slučaju s različitim gledištima. Opredijelio sam se za istraživanje određenja *identiteta* i *individualnosti* hrvatske nacionalne zajednice u XIX. stoljeću. Ta će nas tema voditi do najvažnijeg aspekta hrvatskog pitanja: do istraživanja porijekla i razvoja hrvatske nacije i njegove transformacije u modernu naciju; nadalje, do istraživanja razvoja hrvatskog nacionalnog pokreta i karaktera hrvatskog nacionalizma, a osobito do proučavanja njegova odnosa spram ideje napretka, funkcioniranja društva, privrede i kulture, kao i ostvarenja međusobnih komunikacija hrvatskog naroda s drugim narodima, kulturama i civilizacijama na prostoru srednje i jugoistočne Europe.

2. Zapadnoeuropski intelektualni svijet o »hrvatskom pitanju«

Europski intelektualci, poglavito društvenog i humanističkog usmjerenja, čak i historičari koji se bave ovim problemima, najblaže rečeno, veoma slabo poznaju povijest naroda u srednjoj Europi, a osobito povijest hrvatskog i slovenskog naroda. Oni, kao i cjelokupna europska javnost, u većini slučajeva, ne poznaju dovoljno ni porijeklo ni razvoj hrvatske nacije. A još je problematičnije njihovo poznavanje porijekla i razvoja *hrvatske državnosti* i, s tim u vezi, oblikovanje individualne *hrvatske političke i duhovno-kulturne zajednice* u prošlosti. Isto im je tako nepoznato da su hrvatski političari u XIX. stoljeću sve to (hrvatsku političku zajednicu, državnost, ujedinjenu Kraljevinu Hrvatsku, te političko tijelo i/ili političko društvo u njoj i, napokon, hrvatsku naciju) strukturirali na svijetu pravnih normi i na onom političkom sustavu na kojima se tada u Europi izgrađivalo demokratsko građansko društvo, parlamentarizam i pravne države. Drugim riječima, taj intelektualni svijet ne zna da su se i Hrvati i Slovenci formirali kao zasebne nacije, i to na svim područjima društvenoga života, isključivo na europskom/srednjoeuropskom civilizacijskom, duhovno-kulturnom, političkom i prav-

nom vrijednosnom sustavu. Dakle, da ni na hrvatsku ni na slovensku naciju, u procesu njihova oblikovanja, nije utjecala, niti je to mogla, do 1918. godine još-ne-postojeća jugoslavenska zajednica. Jer, osim deklarativnog i ponekad varava moralnog i psihološkog učinka, tzv. jugoslavinstvo (i time »ilirstvo«, »slovinstvo« i »slavenstvo« uopće) u XIX. stoljeću nije posjedovalo vlastiti vrijednosni sustav, koji bi zamijenio postojeći europski civilizacijski, kulturni, pravni, društveni, etički, politički i institucionalni sustav vrijednosti, na kojima su se oblikovale i hrvatska i slovenska nacija. Tim europskim intelektualcima, u većini slučajeva, čak nije poznato ni to da su se na prostoru srednje Europe, na onom dijelu koji je od 1918. do 1991. godine bio uključen u jugoslavensku višenacionalnu zajednicu, još u XIX. stoljeću formirale zasebne nacije: hrvatska i slovenska. Samo ih je zbog toga neznanja mogla iznenaditi »pojava« novih »plemena«, koji tobože tek sada, pod utjecajem »novog nacionalizma«, polažu pravo da se »organiziraju« kao nacije.

Na primjer, prije dvije godine, u tijeku najžešćeg rata u Hrvatskoj, za vrijeme brutalnih razaranja hrvatskih gradova i naselja, ugledni francuski intelektualci u Parizu održavaju znanstveni skup pod naslovom »Europa i plemena«. A na njemu je bilo riječi o europskim »povijesnim nacijama«, dok su hrvatski i slovenski narod odredili kao »plemena«, koja se odvajaju od »jugoslavenske nacije«.¹

Istražujući odnos povijesne znanosti i javnoga mnijenja i njihove međusobne interakcije, konstatirati je da nepoznavanje porijekla i razvoja »malih naroda« u Europi nije od jučer; taj je problem u znanosti već odavno prisutan. Od brojnih primjera ovdje smo izabrali samo sljedeće: Raspravljajući o pojavi brojnih nacionalizama u Europi, koji su se pojavili u prvoj polovici XIX. stoljeća, istaknuti je francuski historičar Jacques Godechot napisao ove riječi: »Među južnim Slavenima u Austrijskom carstvu podijeljenost je veća: oni su katolici, pravoslavni, Srbi, Hrvati, Slovenci. Međutim, kad je Srbija 1815. dobila autonomiju i kad je 1842. postala faktički nezavisna, to je pogodovalo buđenju nacionalne svijesti. Pjesnik Lj. Gaj, Kollarov takmac, propagira uz pomoć grofa Draškovića stvaranje velike nezavisne Jugoslavije. U zagrebačkom saboru Hrvati zahtijevaju pravo na upotrebu svog narodnog jezika.«² To je tipično i najčešće mišljenje europske historiografije, u kojoj nalazimo brojne slične zablude o kojima moramo započeti raspravljati. Ali, osim mnogih netočnosti i predrasuda, koje naprosto zbunjuju, riječ je o prvotno bitnim promašajima. Prvo, prema autoru, poticaji za »buđenje nacionalne svijesti« kod Hrvata dolaze tobože iz Srbije. Kod hrvatskog naroda, tvrdi autor, buđenje hrvatskog nacionalizma ne nastaje unutar njegove nacionalne zajednice i na poticaj europskih civilizacijskih, kulturnih, političkih, pravnih i teorijskih vrijednosnih sustava, već se i kod Hrvata »nacionalna svijest« buđi na poticaj srpske »revolucije«. Drugo, autor tvrdi da od samog početka »narodnog preporoda« kod Hrvata Lj. Gaj i grof J. Drašković »propagiraju« stvaranje »velike Ju-

¹ Usp. o tome: Alain Finkielkraut, *Comment peut-on être Croate (Kako se može biti Hrvat)*, Pariz, 1992. (Zagreb, 1993.).

² Jacques Godechot, *Revolucija 1848*, Beograd, 1987., 133.

goslavije». U tom razmišljanju ne ogleda se samo nepoznavanje povijesnih činjenica te civilizacijskih, društvenih i političkih sustava na prostoru srednje i jugoistočne Europe nego i nemoć logičkog zaključivanja. Nastoji se naime zaključiti da hrvatski »preporoditelji« tobože već od početka svoga javnog djelovanja polaze ne od hrvatske nego od tzv. jugoslavenske nacionalne svijesti. Zato hrvatski »ilirici« — kako se neprestano i uporno već jedno stoljeće želi dokazati, što je na granici mistike a nikako na razini znanosti — »propagiraju« stvaranje jugoslavenske političke/državne zajednice (»velike Jugoslavije«) i time ujedno formiranje »jugoslavenske nacije«. Ako je to tako, umuju mnogi, otkuda danas hrvatska nacija? Jer, po svemu tome, ona tobože ne pripada »historijskim nacijama«, već sada nastaje pod utjecajem »zakašnjelog« nacionalizma. S gledišta društvenih znanosti sve to zbunjuje. Jer, hrvatska nacija nastaje na skupnim institucijama vlastite povijesne zajednice: ona pripada europskim historijskim nacijama.

Uzmimo sada i drugi primjer u stranoj historiografiji. Engleski i europski historičar E. J. Hobsbawm u svojoj knjizi *Nacije i nacionalizam* tvrdi da su se, nakon raspada Habsburške monarhije, Slovenci (»nekad dio Austrije«) »združili« s Hrvatima »koji su nekad bili vojna krajina protiv Turaka.«³ Ostavimo li po strani nelogičnost u kojoj se *Hrvat* (kao narod) izjednačuju s Vojnom krajinom (kao pokrajinom), u toj je tvrdnji iskazano da su »Hrvati« kao narod živjeli *samo na području Vojne krajine* te da su samo Slovenci »dio Austrije«, dok su Hrvati, po svemu sudeći, bili ratnički i time barbarski narod. U ovom slučaju riječ je o istaknutom europskom historičaru, koji bi morao znati da je hrvatski narod posjedovao svoju nezavisnu državu u srednjem vijeku, da je Hrvatska zajedno s Ugarskom u XVI. stoljeću prisupila Habsburškoj monarhiji, te da se hrvatski narod razvijao i formirao na svom cjelokupnom etničkom i političkom prostoru, unutar svojih historijskih i političkih pokrajina (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne krajine i Istre).

Istaknimo još i ovaj primjer. Njemački historičar Wolf D. Behschnitt u svojoj knjizi *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914* i u nekim raspravama, u kojima iskazuje golemo nepoznavanje problema i teorije o kojima piše, tvrdi da su »Hrvati Hrvatske i Slavonije«, uz ostalo, izražavali svoj *velikohrvatski program* time što su zahtijevali »priključenje« Vojne krajine i Međimurja Hrvatskoj.⁴ A riječ je o vjekovnim hrvatskim historijskim i političkim pokrajinama.

3. Stanje u hrvatskoj historiografiji

Ne treba posebno dokazivati da se toj predrasudi i tom neznanju mora suprotstaviti povijesna znanost, ozbiljno i odgovorno, i to putem kritike historiografije i izvora. I to, dakako, kritikom određenih problema, a

³ E. J. Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb, 1993., 180.

⁴ W. D. Behschnitt, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830-1914, Analyse und Typologie der nationalen Ideologie*, München, 1980.; Isti, »O tipologiji nacionalizma u Srba i Hrvata«, *Casopis za suvremenu povijest*, 3, Zagreb, 1992.

ne kritikom ličnosti historičara.¹ Nama je i dalje cilj kritika dosadašnje razine i dosega povijesne znanosti i, u ovom slučaju, spoznaja formiranja individualne nacionalne zajednice i oblikovanja sustava nacionalnih vrijednosti kao i spoznaja njihove međusobne interakcije u izgradnji hrvatske nacije i državnosti. Uza sve vrijedne priloge, ipak našu historiografiju tek treba usmjeriti na produbljeno istraživanje složenih povijesnih procesa o kojima je riječ. Naša historiografija ne samo da mnoge probleme nije otvorila nego je mnoge u svom objašnjenju posve promašila, osobito na području istraživanja sustava politike, društva i strukture ideologija. Pri tome nema velike razlike između »starije« tradicionalne historiografije (više vjerne pripovijedanju i pozitivizmu) i »novije« historiografije (koja sebe smatra da je na višoj znanstvenoj razini) a u znatnoj je mjeri bila pod utjecajem jednostrane marksističke interpretacije povijesti.

Jer, kada je riječ o određenju hrvatske nacionalne individualnosti, i time o traganju za objašnjenjem porijekla i formiranja hrvatske nacije, hrvatska historiografija već jedno stoljeće nije uspjela riješiti taj problem. Tomu ima više razloga. Pri tome su se pojavili različiti pristupi rješavanju toga složenog problema. Upoznajmo nekoliko mišljenja o tome.

Ponajprije, već se jedno stoljeće neprestano nastoji dokazati da su hrvatski »preporoditelji« u XIX. stoljeću, a osobito u razdoblju 1835.—48. i 1860.—80. godine, tobože najprije polazili od opće južnoslavenske »nacionalne svijesti«, a tek zatim da su preko te opće unitarističke nacionalne vrijednosti došli do »spoznaje« o postojanju hrvatske »nacionalne svijesti«, to jest do spoznaje o postojanju hrvatske nacionalne individualnosti i time hrvatske nacije. Pri tome, uz brojne teorijske i metodičke propuste, historičari nisu objasnili ni to kako može postojati nacija u naciji. Tu su koncepciju, uz naglašeni metodički dualizam i poneke razlike u objašnjenju povijesti »preporoda« zastupali: Đ. Surmin, F. Šišić, V. Bogdanov, J. Šidak, V. Koščak, N. Stanić i drugi koji su nekritički prenosili tu nikada dokazanu koncepciju.²

¹ Pa ipak, da se kod nas, na naše iznenađenje, i danas može tako shvatiti, to jest kritički pristup povijesnoj znanosti, u cilju njezina razvoja, razumjeti kao napad na ličnost, pokazuje sljedeći primjer. Nakon jedne moje kritičke bilješke, izrečene usput u raspravi o trajnoj prisutnosti konfederativnog programa u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću, što bitno drugačije određuje cjelokupni sustav politike o kojoj je riječ (usp. P. Korunić, »Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću«, *Povijesni prilozi*, 10, Zagreb, 1991., 105—156), neki su kolege historičari tražili da mi se zabrani daljnje štampanje rukopisa.

² Usp. o tome: P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848—49. godine (Prilog poznavanju porijekla hrvatske nacije i države Hrvatske)«, *Povijesni prilozi*, 11, Zagreb, 1992, 177—252.

³ Usp. o tome: Đ. Surmin, *Hrvatski preporod*, I—II, Zagreb, 1903.—1904.; F. Šišić, *Hrvatska povijest 1790—1847*, treći dio, Zagreb, 1913.; Isti, *Jugoslavenska misao, istorija jugoslavenskog narodnog ujedinjenja i oslobođenja od 1790—1918*, Beograd, 1937.; V. Bogdanov, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848—49*, Zagreb, 1949.; Isti, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848—49*, Zagreb, 1949.; Isti, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslavenskog pitanja*, Sarajevo, 1956.; Isti, *Historija političkih stranki u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958.; J. Šidak, »Jugoslavenska ideja u ilirskom pokretu«,

Historičari su također nastojali dokazati da u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću postoje istodobno dvije »nacionalne svijesti« i dvije nacionalne ideje: južnoslavenska i hrvatska. Prema tome, dokazivali su da su hrvatski političari, u isto vrijeme i unutar istog sustava nacionalnih vrijednosti, zagovarali stvaranje opće unitarističke južnoslavenske nacije (prihvaćajući i šireći pri tome južnoslavensku »nacionalnu svijest« i južnoslavensku nacionalnu ideju) zajedničku za sve južne Slavene, i individualne hrvatske nacije (prihvaćajući i šireći, dakle, hrvatsku »nacionalnu svijest« i hrvatsku nacionalnu ideju i time program o stvaranju homogene hrvatske nacionalne države.

Ali ni ovdje, kao ni u prethodnom slučaju, nije objašnjeno kako unutar istog sustava nacionalnih vrijednosti mogu egzistirati dvije nacionalne ideje. I ovdje je riječ o nepoznavanju teorije o narodu i naciji i promašenom objašnjenju izvora. Jer, prema tom shvaćanju, to bi značilo da su hrvatski nacionalisti istodobno prihvaćali dva sustava nacionalnih vrijednosti. Kako vidimo, u oba se slučaja dokazuje da su hrvatski političari u XIX. stoljeću zastupali program o stvaranju »južnoslavenskoga nacionalnog jedinstva«: program o ujedinjenju svih južnih Slavena unutar jedinstvene južnoslavenske nacije i južnoslavenske nacionalne države (»velike Jugoslavije«). I tu su koncepciju, uz još jače naglašeni metodički dualizam, zastupali F. Šišić, J. Šidak, V. Koščak, N. Stančić i drugi koji su ih nekritički slijedili.⁴ U isto vrijeme tu je prisutna i teorija o »Jugoslaviji« kao konačnom cilju cjelokupne hrvatske politike, koja nije nikada dokazana. U »novijoj« historiografiji osjeća se određeni metodički i teorijski pomak u povijesnoj znanosti.

Pa ipak, na području istraživanja složenog sustava politike, društva i ideologije, a osobito u objašnjenju porijekla i razvoja naroda i nacije, uza sva nastojanja i veoma vrijedne priloge, ni »novija« historiografija nije učinila značajniji pomak. Štoviše, njezinom interpretacijom »jugoslavenske ideologije«, a posebno u odnosu na hrvatski nacionalizam, problem porijekla i razvoja individualnosti hrvatske nacije postao je još više zamršen. Uz to, »novija« ponavlja sve zablude »starije« historiografije. Jer je u osnovi »novija« historiografija polazila od gledišta da je zapravo »jugoslavenska ideologija«, koju nalazi u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću, bila ujedno »hrvatska nacionalno-integracijska ideologija«. Prema tom objašnjenju, »jugoslavenska ideologija« je na različite načine povezivala hrvatstvo i jugoslavenstvo i bitno doprinosila konstituiranju hrvatske nacije. A to znači da i »novija« historiografija vidi naciju u naciji.

Raspravljajući o sustavu »nacionalno-integracijske ideologije u Hrvata« u XIX. stoljeću, »novija« je historiografija tvrdila da je »jugoslaviti-

u knjizi: *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, Zagreb, 1973., 113-124; Isti, »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj politici do I. svjetskog rata«, nav. djelo, 65-84; Isti, »Prilog razvoju jugoslavenske ideje do I. svjetskog rata«, nav. djelo, 45-64; Isti, *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, Zagreb, 1979.; J. J. Strossmayer i F. Rački, *Politički spisi*, priredio V. Koščak, predgovor, 7-86, Zagreb, 1971.; N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji (M. Pavlinović i njegov krug)*, Zagreb, 1980.; Isti, *Hrvatski narodni preporod 1790-1848*, Zagreb, 1985.

⁴ Usp. literaturu navedenu u bilj. 7.

zam« (koji ona promatra i kao hrvatsku »nacionalno-integracijsku ideologiju«) »bio sastavni dio« u »procesu integracije hrvatske nacije«. Drugim riječima, smatra da je »jugoslavenska ideologija bila hrvatska nacionalno-integracijska ideologija«; da je, dakle, i »jugoslavenstvo« (koje promatra kao sustav »nacionalne ideologije«) »bitno doprinisilo konstituiranju hrvatske nacije«. Stoga je, kako dokazuje »novija« historiografija, »južnoslavenska ideologija« (i to ne samo za Ilirizma nego i nakon sloma neoapsolutizma) također »funkcionirala« kao »hrvatska nacionalno-integracijska ideologija« i to »sa zadatkom da mobilizira najprije hrvatsku inteligenciju na putu izgradnje moderne hrvatske kulture i državnosti, dakako uvijek s aspekta budućeg sjedinjenja Jugoslavena«. Zastupajući dosljedno i dalje tu »znanstvenu« misao (koja nije nikada dokazana, i plod je duboko ukorijenjenih predrasuda i slabog poznavanja teorije o politici, društvu, narodu i naciji) »novija« je historiografija nalazila unutar »hrvatske nacionalno-integracijske ideologije« ne samo sveprisutnost »jugoslavizma« u banskoj Hrvatskoj, nego i u hrvatskoj politici u Dalmaciji. Pri tome se uporno dokazivalo da su dalmatinski političari također »prihvatili misao o južnim Slavenima kao jednoj naciji«. Polazeći od te osnovne premise, mogao je uslijediti samo ovaj zaključak: »Južnoslavenska nacionalna ideja imala je zadatak da neutralizira dalmatinski partikularizam i slavo-dalmatinsku ideologiju i da omogući napredak procesa hrvatske nacionalne integracije. Južnoslavenska nacionalna integracijska ideologija gradskih narodnjaka u Dalmaciji bila je jedna od varijanta narodnjačke ideologije koja je kao sustav bila najrazrađenija kod štrosmajerovskih narodnjaka u banskoj Hrvatskoj. Ona je odigrala ulogu hrvatske nacionalne integracijske ideologije.« Prema tome, kako »starija« tako i »novija« historiografija ističe da je hrvatski nacionalni pokret (u njihovoj terminologiji: »hrvatski narodni preporod«) »odigrao« važnu »ulogu u oblikovanju hrvatske nacije«. A ipak, na drugoj strani, neprestano ponavljaju da su hrvatski političari (»narodnjaci«) u isto vrijeme također zastupali »jugoslavensku nacionalnu svijest« i »misao o jugoslavenskoj naciji«. Štoviše, i »starije« i »novije« historiografiji zajednička je »znanstvena spoznaja« da su hrvatski nacionalisti tek preko »jugoslavenske nacionalne ideje« (točnije: ideje o unitarnoj jugoslavenskoj naciji) došli do spoznaje o postojanju hrvatske nacije. Raspravljajući o tome, i zastupajući dosljedno misao o postojanju ideje o jugoslavenskoj naciji u hrvatskoj politici u XIX. stoljeću, N. Stančić (koji, po vlastitu uvjerenju, pripada »novijoj« historiografiji) zaključio je: »Ideja o nacionalnom, kulturnom i jezičnom jedinstvu južnih Slavena neprestano se pokazivala u svojoj dvostrukoj funkciji, kao izraz hrvatskih i jugoslavenskih integracijskih tendencija preporodnog pokreta.« Tu koncepciju, također uz još izrazitiji metodički dualizam, zastupa i M. Gross, također pristaša »novije« historiografije.⁹

⁹ Usp. o tome: M. Gross, »'Ideja jugoslavijenska' F. Račkog u razdoblju njezine formulacije (1860-62)«, *Historijski zbornik*, XXIX-XXX, Zagreb, 1976-77, 331-45; Ista, »O ideološkom sustavu F. Račkoga«, *Zbornik za povijesne znanosti JAZU*, vol. 9, Zagreb, 1979., 5-33; Ista, »Zur Frage der jugoslawischen Ideologie bei den Kroaten«, u: A. Wandruszka, R. G. Plaschka und A. M. Drabek, ur., *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage von 1848*

Nasuprot tome, odbacio sam sva tri objašnjenja pojave i razvoja ideje nacije i time formiranja hrvatske nacije, to jest spomenuta određenja nacionalne individualnosti hrvatskog naroda u historiografiji, ocijenivši da su takva mišljenja o »jugoslavenskoj ideji« neodrživa. U svakom slučaju, promatra li se kritički, u političkoj ideologiji hrvatskih političara ne nalazim ideju ili program o jugoslavenskoj naciji. Nadalje, treba reći da u dosadašnjoj historiografiji, posebno kada je riječ o istraživanju porijekla i razvoja hrvatske nacije, i time o proučavanju prisutnosti tzv. slavenskih ideja (ilirizma, južnoslavenstva, slovinstva i slavenstva uopće) u hrvatskoj politici, još uvijek nije uočeno da se u toj istoj hrvatskoj nacionalnoj politici u XIX. stoljeću pojavljuju dva različita sustava.

Na jednoj strani, formira se, na temeljima vlastite povijesne zajednice i bogate tradicije, *hrvatski nacionalizam*, koji se iskazuje unutar sustava nacionalnih vrijednosti na području kulture, jezika, književnosti, politike, političke akcije, nacionalne svijesti, tradicije, društva, zajednice, državnosti i posebno unutar svijeta pravnih normi uopće, a napose unutar hrvatske državopravne tradicije. Na drugoj strani, a unutar posve drugačijeg sustava vrijednosti, pojavljuju se različite *ideje i programi o savezu hrvatske nacije* (i to putem hrvatske nacionalno-političke zajednice, to jest ujedinjene Trojedne Kraljevine Hrvatske) s *drugim narodima i nacijama* na prostoru srednje i jugoistočne Europe; dakako, samo u okviru tih planova (a najvažniji je bio onaj o preuređenju Habsburške monarhije u konfederativnu demokratsku zajednicu ravnopravnih naroda) javljaju se također ideje o slavenstvu, ilirizmu, austroslavizmu i južnoslavenstvu.¹⁹

Na temelju mog istraživanja proizlazi da su to dva sustava i programa temeljena na posve različitim vrijednostima i strukturama. Iz svega toga nameće se ovaj zaključak: upravo su njihove *različite vrijednosti*, a pogotovo na tim programima zasnovane *različite kulturne i političke zajednice*, bile onaj *važni regulativ* u određenju nacionalne individualnosti i identiteta hrvatskog naroda i u određenju odnosa hrvatske nacije spram svake druge zajednice (i to etničke, duhovno-kulturne, političke, nacionalne i državne) na cjelokupnom prostoru srednje i jugoistočne Europe. A tada je riječ samo o zamišljenoj višenacionalnoj zajednici, u kojoj bi hrvatska država (i time hrvatska nacija) bila posve autonomna. Ako želimo upoznati odnos *neke zajednice* (a u ovom je primjeru riječ o hrvatskoj etničkoj zajednici i hrvatskoj naciji) spram njezina okruženja

¹⁹ *bis* 1918, Wien, 1978., 19-38; Ista, »Nacionalno-integracijska ideologija u Hrvata od kraja ilirizma do stvaranja Jugoslavije«, u knjizi: *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do početka 20. stoljeća*, Zagreb, 1981., 283-306; N. Stančić, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, n. dj.; Ista, »Gajeva klasifikacija južnoslavenskih jezika i naroda u vrijeme nastanka 'Kratke osnove horvatsko-slavenskoga pravopisanja' iz 1830. godine«, *Radovi Instituta za hrv. povijest*, vol. 18, Zagreb, 1985., 69-106; Ista, *Hrvatski narod: ni preporod 1790-1848*, n. dj.

²⁰ Usp. P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835-1875 (Studija o političkoj teoriji i ideologiji)*, Zagreb, 1989., Ista, »Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću«, *Povijesni prilozi*, 10, Zagreb, 1991., 103-156; Ista, »Hrvatski nacionalni i politički program 1848-49«, n. dj.

ja u prošlosti, to jest spram naroda i nacija na prostoru srednje i jugoistočne Europe, moramo najprije klasificirati i zatim istražiti temeljne društvene i političke strukture i ujedno cjelokupni sustav nacionalnih vrijednosti — sve one vrijednosti na kojima se formira identitet određene zajednice — a tek zatim proučiti njihove međusobne komunikacije.

Individualnost i integracija hrvatske nacije, i to kao povijesne zajednice i time kao »historijske nacije« — koja nastaje preobrazbom hrvatske etničke/narodne zajednice i to u tijeku relativno dugotrajnih povijesnih i socijalnih procesa — ostvaruje se u međusobnoj interakciji cjelokupnog sustava nacionalnih vrijednosti i struktura. Drugim riječima, hrvatska se nacija oblikuje u međusobnoj interakciji ovih vrijednosti: jezičnih, duhovno-kulturnih, društvenih, političkih, državnih, pravnih, socijalno-povijesnih, ekonomskih, ideoloških, rodoslovnih i moralnih.¹¹ Pravilno shvaćena, hrvatska nacija i njezina individualnost nije prije svega određena »kulturnom kategorijom«, to jest duhovno-kulturnim vrijednostima, tobože po uzoru ili »modelu« jezične nacije, kako se to u historiografiji želi dokazati.¹² Naprotiv, neosporno je da nastanak i razvoj hrvatske nacije valja promatrati kao proces u širem okviru međusobnih socijalnih, duhovno-kulturnih, političkih, državnih, pravnih i povijesnih interakcija.

Treba uvijek držati na umu da na integraciju hrvatske nacije, to jest na određenje njezine individualnosti na svim područjima društvenoga života, utječe cjelokupni sustav nacionalnih vrijednosti, koji tvori njezin sveobuhvatni duhovno-kulturni te sociopolitički i društveni identitet, a formiran je u relativno dugom povijesnom razvoju. Hrvatska se nacija formirala na skupnim institucijama vlastite povijesne zajednice: na vlastitoj jezičnoj, književnoj, kulturnoj, političkoj, državnoj i državno-pravnoj tradiciji, te na suvremenim političkim, kulturnim i društvenim vrijednostima. Stoga je hrvatska nacija »povijesna zajednica« i, promatrajući povijesno, ona pripada europskim, preciznije srednjoeuropskim »historijskim« nacijama, a u potpunosti je oblikovana do početka XX. stoljeća.

Konačno, motrimo li s gledišta cjelokupnog sustava nacionalnih vrijednosti, i njihova međusobna u povijesnom razvoju, upoznajmo ukratko one vrijednosti koje su utjecale na oblikovanje identiteta, a time na integraciju hrvatske nacije, i zauvijek odredile njezinu individualnost spram svake druge etničke/narodne i/ili nacionalne zajednice na prostoru srednje i jugoistočne Europe. To su:

- a) Sve one vrijednosti koje su oblikovale *jezičnu zajednicu* (jezik, pismo, pismenost, pojava i razvoj književnog jezika i književnosti, jezična tradicija itd.).
- b) Sve one vrijednosti i strukture koje su oblikovale širu *duhovno-kulturnu zajednicu* hrvatskog naroda (književnost, umjetnost, znanost, vjera, običaji, kulturne institucije, spomenici kulture, graditeljstvo, školstvo).

¹¹ Usp. o tome tabele br. 1-4.

¹² Usp. navedene radove N. Stančića bilj. 7. i 9.

- c) Sve one vrijednosti koje su utjecale na *jezičnu i kulturnu homogenizaciju* (modernizacijski tokovi, čvršće povezivanje periferija i centra).
- d) Sve one vrijednosti koje su jasno odredile *političku i nacionalnu zajednicu*, to jest ujedinjenu Trojednu Kraljevinu Hrvatsku kao samostalnu državu (politička, državna i državopravna tradicija, etnički i politički teritorij, moderno nacionalno-političko načelo, dinamični nacionalizam, političke teorije o demokratskom i parlamentarnom sustavu, prirodno/narodno i povijesno pravo, a posebno hrvatski nacionalno-politički i socijalni program, politička homogenizacija i politička akcija u tom cilju).
- e) Sve one vrijednosti koje su utjecale na *političku homogenizaciju* putem udruženja segmenata hrvatskog naroda u jedan politički narod i ujedinjenja svih hrvatskih historijskih pokrajina u ujedinjenu Kraljevinu Hrvatsku kao samostalnu državu (hrvatski nacionalno-politički i socijalni program, politička akcija u tom cilju, političke institucije, političke stranke, izgradnja modernoga političkog i državnog sustava to jest političkog tijela i političkog društva).
- f) Sve one vrijednosti i strukture koje su odredile *hrvatski etnički i politički teritorij* (kompaktna etnička i politička zajednica).
- g) Sve one vrijednosti i strukture koje su oblikovale *posebno društvo i društvene odnose* unutar hrvatske etničke i nacionalne zajednice.
- h) Sve one vrijednosti koje održavaju i štite *politički i državni suverenitet* Kraljevine Hrvatske (hrvatska državopravna tradicija, hrvatsko povijesno i državno pravo, međunarodno pravo, međunarodni ugovori s tim u vezi).
- i) Sve one vrijednosti i strukture koje su oblikovale društveni i državni poredak hrvatskog naroda.
- j) Napokon, sve one vrijednosti koje su zajedno oblikovale hrvatsku naciju kao *povijesnu zajednicu* (koja se osniva na skupnim institucijama i vrijednostima vlastite kulture, političke državne i državopravne tradicije) i ujedno kao *modernu/suvremenu zajednicu* (koja nastaje u procesu međusobne povijesne i socijalne interakcije, na temeljima povijesne i moderne zajednice, te unutar modernizacijskih tokova, na koje posebno utječe moderno građansko društvo, kapitalistička privreda i ekonomska homogenizacija).
- Na temelju istraživanja cjelokupnog sustava nacionalnih vrijednosti vidljivo je da hrvatska nacija nastaje u složenim procesima socijalnih i povijesnih interakcija.¹¹ Zato njezinu individualnost (čak ni na razini nacionalnog načela i ideje nacije) nije mogao odrediti u XIX. stoljeću sadržajno nejasan ilirizam i jugoslavenstvo, koji su najčešće bili deklarativni. Međutim, jugoslavenstvo je imalo svoju posebnu svrhu; trebalo je da motivira sve društvene grupe i sve južne Slavene na međusobnu suradnju i zbližavanje, i to najprije na području kulture i *osjećaja zajedništva*. To znači da je na proces integracije hrvatske nacije utjecao cjelokupni navedeni sustav nacionalnih vrijednosti, na kojem su hrvat-

¹¹ Usp. o tomc tabele br. 1-4.

ski političari osnivali njezinu duhovno-kulturnu i političku individualnost i cjelokupni javni identitet. Pri tome su načelo federalizma i sociopolitički program konfederalizma, koji su bili trajno prisutni u hrvatskoj politici, polazeći od hrvatske državopravne tradicije i od pravnog i političkog sustava unutar Habsburške monarhije, posve jasno određivali političku zajednicu hrvatskog naroda, i time bitno utjecali na političku i nacionalnu homogenizaciju, na integraciju hrvatske nacije. Sve to upućuje na sljedeći zaključak: »jugoslavenska ideologija« ili jugoslavizam (svi njihovi oblici i sadržaji, koji su u XIX. stoljeću iskazani u Hrvatskoj) nisu u Hrvata određivali ni »nacionalnu svijest« niti nacionalni identitet.¹⁴ Dosljedno, *hrvatska nacija* (promatramo li njezine nacionalno-integracijske procese na razini reda događaja te reda ideje i ideologije i/ili reda etničkog identiteta) nikako nije nastala i razvijala se isključivo kao »jezična nacija«, kako se to u historiografiji pokušalo dokazati. Jer, niti je *ethnos* (pa ni etnička zajednica, ni narod, ni nacija, niti etnički identitet uopće) isključivo jezično-kulturna kategorija, niti su hrvatski političari uzimali samo jezik i duhovno-kulturne vrijednosti za određenje hrvatskog naroda i nacije. Hrvatska je nacija nastala u procesu međusobnih interakcija socijalnih i povijesnih vrijednosti, koje su bitno odredile njezinu individualnost spram svake druge zajednice na cjelokupnom prostoru srednje i jugoistočne Europe. Drugim riječima, hrvatska se nacija (na razini događaja, nacionalnog načela i nacionalne ideologije) formirala na vlastitoj kulturnoj, političkoj, državnoj i državopravnoj tradiciji: kao povijesna zajednica i ujedno kao moderna zajednica (unutar modernoga građanskog društva, parlamentarnog sustava i pravne države). Zato je posve jasno da u formiranju hrvatske nacije i nacionalnog načela uopće, ni slavenstvo, ni ilirizam, niti jugoslavenstvo nisu imali neku važniju ulogu, čak ni za određenje nekoga konkretnog etničkog identiteta, osim pozivanja na neodređeno praslavensko zajedništvo. Ilirizam i južnoslavenstvo, teorijski neodređeni a ideološki nejasni, bili su u XIX. stoljeću prije svega deklarativnog značenja, iskazani putem ideje o još-ne-postojećoj južnoslavenskoj zajednici, i to uglavnom jednostrano tj. samo od hrvatskih nacionalista. Naprotiv, *hrvatstvo* i *hrvatski nacionalizam* bili su izraz postojanja hrvatske etničke i nacionalne zajednice.

Prema tome, hrvatski političari (od 1835.—48., a posebno od 1861. godine dalje) nikako nisu mogli polaziti najprije od ilirsko/južnoslavenske nacionalne ideje, a tek zatim, tobože preko te opće nacionalne identifikacije, doći do hrvatske nacionalne svijesti. Time su historičari uistinu okrenuli red zbilje i događaja. Jer je *hrvatstvo*, iskazano preko hrvatskog etničkog identiteta, hrvatske etničke i narodne zajednice, hrvatskog etničkog i političkog teritorija, u okviru hrvatskoga nacionalno-političkog programa, kao politička zajednica, a napose preko vlastite/hrvatske kulture, političke i državopravne tradicije, bilo nešto posve realno i zbiljsko. Dok su ilirizam i jugoslavenstvo, promatramo li ih na razini zajednice etničkog identiteta, tvorili samo iluziju, to jest svijet

¹⁴ Usp. P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program«, n. dj.; Isti, Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli u XIX. stoljeću, n. dj.

nejasnih ideja o još-ne-postojećoj zajednici.¹⁵ Uz to, ne treba gubiti iz vida činjenicu da tu južnoslavensku ideju zajedništva u XIX. stoljeću u većem broju nisu prihvaćali ni Slovenci ni Srbi, čega su bili svjesni hrvatski političari. Sa srpske strane već od četrdesetih godina XIX. stoljeća dolazile su najčešće samo težnje za hegemonijom i proširenjem etničkoga, političkog i državnog teritorija, i to na račun susjednih naroda. A te težnje, izražene — javno i tajno — u različitim oblicima u srpskoj politici, nisu bile nepoznate hrvatskim političarima. Među ostalima, pokazao je to i M. Pavlinović, jedan od najvećih i najumnijih hrvatskih političara u XIX. stoljeću, kada je 1876./77. godine, odbacujući mogućnost i sposobnost Srbiji da ima ulogu Piemonta na Balkanu, napisao ove riječi: »Piemont, za ljubav Italiji, odrekao se svoga mira i blagostanja, državne osebine i vlastitoga imena. Ili uzkrsnuti Italiju, ili propasti: to je kocka na koju je Piemont metnuo dva puta glavu svoju i glavu svojih kraljeva. A Srbija bi htjela da na razvalina drugih naroda i država sagradi samo Veliku Srbiju. To je sasvim protivno onomu, na što je Piemont težio i što je donekle izradio. [...] Što velimo ovdje, to je da je Piemont imao priznanu sposobnost i volju da za Italiju sve žrtvuje. A Srbija, što je dosad učinila za tu Jugoslaviju? Zna li i prizna je li ona da ima izvan Srbije kakve Jugoslavije.«¹⁶ To je bit srpske politike i u XIX. i u XX. stoljeću, i na njoj se nije mogla graditi ideja jugoslovenstva kao ideja o demokratskom društvu i zajednici ravnopravnih naroda. Zato se ona mogla realizirati, kao što i jest, samo u okviru nasilnih i ne-civilizacijskih tokova i povijesnih procesa: u tijeku i na kraju prvoga svjetskog rata, na ruševinama postojećih sustava i zajednica.

Imamo li na umu sve što je naprijed rečeno, lako ćemo uočiti da se veliki dio dosadašnjeg istraživanja porijekla i razvoja hrvatske nacije, i hrvatskoga nacionalnog pokreta uopće, može shvatiti kao niz pokušaja da se objasni odnos između »reda ideja« (ideja, ideologija, načela i pojmova) i »reda događaja« (događajnice, zbivanja, povijesnih procesa, zbilje).

Prijeko je potrebno učiniti pokušaj da se pokaže posredovanje i sinteza tih dvaju »redova«, i to za sada samo na području svijesti i svjesnog djelovanja koje se ostvaruje unutar kulture, politike i društva. Kada je riječ o porijeklu i formiranju moderne hrvatske nacije, potrebno je istražiti s interdisciplinarnog gledišta sadržaje i strukture temeljnih nacionalnih vrijednosti, u njihovoj međusobnoj interakciji, koji su bitno odredili individualnost hrvatske nacije. U tom slučaju moramo istražiti i događaje i dugotrajnost i ideologije i strukture, i to u njihovoj međusobnoj povezanosti i uvjetovanosti. Stoga moramo ponovno ići na izvore i kritički ispitati kako je naša historiografija istražila i tumačila pojedine ključne povijesne procese i, s tim u vezi, strukture određenih nacionalnih vrijednosti. A osobito kako je to učinjeno u vezi s problemima o kojima je ovdje riječ. I posebno: koliko je pri tome pokazala razinu poznavanja teorije socijalnih i političkih problema o kojima raspravlja.

¹⁵ Usp. P. Korunić, »Hrvatski nacionalni i politički program«, n. dj.; Isti, »Program konfederalizma«, n. dj.

¹⁶ M. Pavlinović, *Hrvatski razgovori*, Zadar, 1877., 107.

B) ODREĐENJE INDIVIDUALNOSTI HRVATSKE NACIJE**1. Historijska metoda i problem istraživanja socijalnih i povijesnih promjena**

Postoji nekoliko pretpostavka za istraživanje hrvatske povijesti druge polovice XIX. stoljeća, kada se oblikuju bitno nove kulturne i političke institucije te bitno novi politički i društveni sustavi, koji su u okviru građanskoga društva omogućili utemeljenje moderne hrvatske nacionalne političke i demokratske zajednice i nacije. Prvo, neosporno je da moramo razviti sustav jasnih pojmova i dobro poznavati teorije o društvu, politici, kulturi, zajednici i državi, i to kao sredstvo spoznaje složenih povijesnih procesa. Drugo, valja razjasniti postojeće institucionalne i društvene okvire i ujedno istražiti njihove međusobne interakcije u tijeku historijskih procesa koji vode do političkih i socijalnih promjena. Treće, treba upoznati temeljni sustav nacionalnih vrijednosti (na području kulture, politike, društva, zajednice i države), koji utječu na formiranje moderne hrvatske nacije, te cjelokupnoga političkog i društvenog sustava.¹⁷

2. Temeljni sustav nacionalnih vrijednosti iskazan do 1847. godine

Hrvatski djelatni političari (tzv. preporoditelji, ilirci, narodnjaci)¹⁸ za vrijeme hrvatskoga nacionalnog pokreta do 1847. godine — organizirajući se postupno u modernu političku *Narodnu stranku*, bili su pod utje-

¹⁷ Usp. o tome P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu*, n. dj.; Isti, *Program konfederalizma u hrvatskoj političkoj i društvenoj misli*, n. dj.; Isti, *Hrvatski nacionalni i politički program 1848—49*, n. dj.

¹⁸ Nužno je ponovno definirati sljedeće pojmove. Termin »preporoditelj« odnosi se na pristašu hrvatskoga nacionalnog »preporoda«. Međutim, promatrajući povijesno, pojam »preporod« ne odgovara stvarnim povijesnim procesima. Jer, »preporod« znači »epohu« i/ili proces duhovno-kulturne i političke »obnove«, ili duhovno-kulturni i politički »preobražaj«. A to bi značilo da hrvatski »preporoditelji«, prema tom shvaćanju, samo »obnavljaju« i/ili »preobražavaju« nešto (hrvatsku naciju i temeljne nacionalne vrijednosti) što već ipak stvarali bitno nov sustav nacionalnih vrijednosti, bitno nove zajednice (duhovno-kulturnu, političku, državnu, nacionalnu) i bitno novi politički i društveni otprije. Naravno, nije tako. Jer su oni, polazeći doduše od tradicije, stveni sustav, prilagođen novom građanskom društvu, te novom političkom i parlamentarnom sustavu. Riječ je dakle, o *hrvatskom nacionalnom pokretu*, a ne o »preporodu«. Ali onda također nije riječ o hrvatskim »preporoditeljima«, nego o javnim djelatnicima na području kulture, politike i društva; a tada je riječ o hrvatskim nacionalistima, to jest onima koji stvaraju hrvatski nacionalno-politički i socijalni program i sustav nacionalnih vrijednosti. Isto tako ni pojam »ilirac« nije baš sretno izabran, a niti pojam »narodnjak«. Doduše, termin »ilirac« može se odnositi na pristašu »ilirskog pokreta«. Ali, to je prije svega bio hrvatski nacionalni pokret, jedan njegov organizirani dio, a ne samo »ilirski«, tobože samo s »ilirskim« i/ili južnoslavenskim težnjama. Dok se, nadalje, riječ »narodnjak« odnosi ili na pristašu hrvatske *Narodne stranke*, ili na svakog onog tko zastupa narodni/nacionalni program. Svi ti, kao i mnogi drugi termini veoma se neprecizno upotrebljavaju u historiografiji.

cajem isključivo europskog sustava kulturnih, civilizacijskih, političkih, društvenih i teorijskih vrijednosti, što znači pod utjecajem europskog racionalizma, prosvjetiteljstva, romantizma, liberalizma i ideja koje su nastajale pod utjecajem pokreta za narodno ujedinjenje, posebno talijanskog i njemačkog naroda. Oni su već do 1842./43. a svakako prije 1848. godine izgradili složeni politički i kulturni sustav, koji je pretpostavljao velike socijalne i političke promjene.¹⁹ Na njemu su, o tome nema spora, izgradili hrvatski nacionalno-politički i socijalni program, koji je posve jasno odredio individualnost hrvatske nacije i time ujedno identitet hrvatske političke i duhovno-kulturne zajednice, i to spram svake druge nacionalno-političke zajednice na prostoru srednje i jugoistočne Europe. Težili su, u prvom redu, da ponovno osnuju (kao što su to imali u srednjem vijeku) hrvatsku državu — ujedinjenu Trojednu Kraljevinu Hrvatsku. A to znači da su na umu imali politički i teritorijalno cjelovitu hrvatsku državu, kao slobodnu i politički nezavisnu nacionalno organiziranu povijesnu i ujedno modernu nacionalnu zajednicu, dakako, sada unutar modernoga političkog sustava. Oslanjajući se na hrvatsko *municipalno pravo* (iura municipalia), koje je Kraljevini Hrvatskoj, promatrajući pravno, osiguravalo teritorijalnu i političku cjelovitost i samostalnost — prihvaćajući uz to suvremena načela o prirodnom pravu naroda na slobodu, jednakost i ravnopravnost, i to u okviru višenacionalnoga političkog i društvenog pluralističkog sustava — hrvatski su nacionalisti tzv. ilirci započeli sustavno organiziranje cjelokupnoga javnog života hrvatske etničke zajednice. Krajnji cilj njihovih političkih planova bio je stvaranje suvremene *narodne države*: formiranje duhovno-kulturne, političke, državno i društveno homogene hrvatske nacionalne zajednice.

Promatramo li s gledišta sociopravnog i političkog sustava koji nastaje ostvarenjem hrvatskoga nacionalno-političkog i socijalnog programa i izgradnjom političke zajednice kao i formiranjem bitno novoga političkog društva, lako možemo uočiti da su hrvatski nacionalisti («ilirci», «preporoditelji») nastojali unutar ugarske krune (što je bilo jedino moguće) ostvariti *hrvatsku nacionalno-političku zajednicu*, tj. ponovno osnovati cjelovitu hrvatsku državu (ujedinjenu Trojednu Kraljevinu Hr-

¹⁹ Usp. o tome: J. Sidak, i ostali, *Hrvatski narodni preporod — ilirski pokret*, Zagreb, 1988., i ostalu literaturu navedenu u tom dijelu; P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, n. dj.; T. Smičiklas, «Obrana i razvitak hrvatske narodne ideje od 1790. do 1835», *Rad JAZU*, sv. 80; P. Kulakovskij, *Ilirizam*, Varšava, 1894.; Đ. Šurmin, *Hrvatski preporod*, n. dj.; F. Šišić, *Hrvatska povijest*, treći dio; R. Horvat, *Najnovije doba hrvatske povijesti*, Zagreb, 1906.; F. Šišić, *Biskup Strossmayer i južnoslavenska misao*, I., Beograd, 1922.; F. Fancev, *Uvod u dokumente za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda, Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XII., Zagreb, 1933.; Isti, «Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret», *Hrvatsko kolo*, 16, Zagreb, 1935.; Isti, «Ilirstvo u hrvatskom preporodu», *Ljetopis JAZU*, 49, Zagreb, 1937.; S. Ježić, *Ilirska antologija*, Zagreb, 1934.; A. Barac, *Književnost ilirizma*, Zagreb, 1954.; V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, n. dj.; radove J. Sidaka u knjigama: *Studije iz hrvatske povijesti XIX. stoljeća*, n. dj. i *Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848-49*, n. dj.; I. I. Leščilovska, *Ilirizam*, Moskva, 1963.; »130-godišnjica Hrvatskog narodnog preporoda«, *Kolo*, 8/9/10, Zagreb, 1966.; M. Živančević, *Ilirizam, Povijest hrvatske književnosti*, knj. 4, Zagreb, 1975.

vatsku). A taj su hrvatski nacionalno-politički program temeljili na hrvatskom povijesnom i državnom pravu i na hrvatskoj državopravnoj tradiciji (na iura municipalia, »na domaćim municipalnim starim hrvatskim pravima«), zatim na suvremenim političkim načelima (prirodno i narodno pravo, načelo slobode i jednakosti, prirodno pravo naroda na samoopredjeljenje, ideja nacije, ideja o političkoj zajednici i političkoj organizaciji naroda i društva) i, napokon, na ideji (kon)federalizma.²⁹ Prema tome, motrimo li s gledišta prava te postojećega socijalnog i političkog sustava i, ujedno, s gledišta nastojanja organizacije bitno novoga političkog tijela, nema sumnje da su *iura municipalia* sadržavala organski skup političkih i državnih institucija hrvatske zajednice, koja se treba i može organizirati kao moderna politička zajednica. Polazeći od tog »temelja« na kojem počiva političko tijelo i političko društvo (»temelja našega političkog bića«) hrvatski su nacionalisti/»ilirici« tražili njegovu bitnu preobrazbu; zahtijevali su formiranje samostalne i nezavisne ujedinjene države Hrvatske (ujedinjene Trojedne Kraljevine Hrvatske) kao suvremene »narodne države«. Drugim riječima, zahtijevalu su njezin poseban politički i državopravni položaj unutar zajedničke ugarske konstitucije i Habsburške monarhije kao cjeline.

Taj je hrvatski politički i socijalni program (temeljen na složenom pravnom i političkom sustavu i spoznaji o postojanju vlastite političke/državne i društvene organizacije unutar hrvatskoga političkog i društvenog tijela, tzv. političkog bića) već do 1848. godine imao veliko teorijsko i praktično značenje za razvoj hrvatskoga nacionalnog pokreta, posebno kada je riječ o političkoj akciji i time organizaciji bitno nove hrvatske nacionalno-političke zajednice. Nema sumnje, dakle, da su hrvatski djelatni političari na tom hrvatskom nacionalno-političkom i socijalnom programu i na tim temeljnim nacionalnim vrijednostima već do 1848. godine zasnivali osnovna opredjeljenja: 1.) jasno određenje hrvatske nacionalne i političke individualnosti, i to spram svih drugih naroda i nacionalno-političkih zajednica na prostoru srednje i jugoistočne Europe; 2.) zahtjev za formiranjem individualne hrvatske političke zajednice, to jest teritorijalno cjelovite Trojedne Kraljevine Hrvatske; 3.) pravo hrvatskog naroda i države Hrvatske na samoopredjeljenje; 4.) pravo hrvatskog naroda i ujedinjene države Hrvatske da stupe u interesne saveze s drugim narodima i političkim zajednicama (do 1847. godine samo u okviru ugarske krune).

3. Temeljni sustav nacionalnih vrijednosti iskazan 1848.—50. godine

Polazeći od spomenutih vrijednosti, iskazanih do 1848. godine tijekom prve faze organiziranoga nacionalnog pokreta, hrvatski su djelatni političari, inače pristaše nekih liberalnih i demokratskih ideja, već u prvim danima nakon izbijanja revolucije u Beču 1848. donijeli bitno nova gledišta o društvu, politici i kulturi, te novu organizaciju nacionalnog

²⁹ Usp. o tome: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, n. dj.; Isti, »Program konfederalizma«, n. dj.; Isti, »Hrvatski nacionalni i politički program«, n. dj.

pokreta. To su izrazili na više načina. Prvo, putem mobilizacije sada šireg sloja građanstva. Drugo, preko jače organizacije komunikacijskog sustava (pokretanjem više novina, časopisa, brojnih letaka, dopisa, brošura, putem brojnih delegacija, izvještaja, širenja vijesti putem pošte itd.). Treće, formiranjem novih institucija (novom organizacijom Hrvatskog sabora, imenovanjem bana, organizacijom banske vlade, saborskih odbora, političkih stranaka i društava). Četvrto, donijeli su, sada jasno izražen, novi hrvatski nacionalno-politički i socijalni program u kojem su, na svim mogućim razinama, zahtijevali ujedinjenje hrvatskih historijskih pokrajina u jedinstvenu i cjelovitu Trojednu Kraljevinu Hrvatsku i njezino slobodno povezivanje s drugim političkim zajednicama unutar interesne višenacionalne Monarhije. Peto, formirali su novi cjeloviti politički sustav, u kojem su tražili preuređenje zajedničke savezne države i organizaciju bitno novoga političkog tijela i političkog društva kao i izgradnju demokratskoga građanskog društva.

Već od početka revolucije u Beču 1848. godine hrvatski su političari pretpostavljali promjenu političkoga, državnog, državnopravnog, društvenog i socioekonomskog sustava, i to unutar cjelokupne zajedničke države (Habsburške monarhije). S tim u vezi posve su jasno tražili formiranje novih *političkih zajednica*, i to na razini nacionalno-političkih i višenacionalne savezne zajednice. Time su ujedno tražili formiranje i organizaciju novih »narodnih država«, i to unutar novoga pluralističkog političkog, državnog i društvenog sustava — unutar demokratskoga građanskog društva, parlamentarizma i pravne države. U okviru toga programa jasno su također iskazali zahtjev za promjenu državnopravnih odnosa na razini cjelokupne Monarhije. A o svemu tome svjedoče brojni dokumenti.

Na svaki način, taj je novi politički i socijalni program pružao nekoliko novih mogućnosti. Prvo, omogućavao je očuvanje duhovno-kulturnih i političkih individualnosti pojedinih narodnih zajednica u Monarhiji uopće (to jest mogućnost pretvaranja slavenskih i ne-slavenskih etničkih zajednica u bitno nove nacionalno-političke zajednice s posve izgrađenim unutrašnjim političkim, kulturnim i društvenim životom). Drugo, novi politički i društveni program otvarao je mogućnost udruživanja segmenata hrvatskog naroda u novu sociopolitičku cjelinu i ujedno ujedinjenje svih hrvatskih historijskih pokrajina u novu nacionalno-političku zajednicu (ujedinjenu Trojednu Kraljevinu Hrvatsku). Treće, pružala se mogućnost organiziranja ujedinjene Kraljevine Hrvatske kao cjelovite i samostalne »narodne države« koja bi, slobodnim opredjeljenjem, mogla stupiti u različite saveze s drugim političkim zajednicama. Upravo su sve te političke zahtjeve izložili hrvatski djelatni političari nacionalisti u svom hrvatskom nacionalno-političkom i socijalnom programu, a osobito u Hrvatskom saboru 1848. godine. Štoviše, već u prvim dokumentima, koje su prihvatili na javnim skupovima prije zasjedanja Hrvatskog sabora, hrvatski su »liberali« i »demokrati«²¹ izrazili bitno

²¹ Riječ je o pristašama određenih liberalnih i demokratskih ideja, koje su za revolucionarnih previranja zastupali hrvatski javni djelatnici. Zato za te pristaše koristimo pojmove »liberali« i »demokrati« u navodnicima. Jer, u ovom slučaju, nije riječ ni o sljedbenicima određene liberalne stranke niti o teore-

nove političke i socijalne zahtjeve, koji posve jasno određuju individualnost *hrvatske nacionalno-političke zajednice*, i time identitet hrvatske nacije.²⁷

U tim su dokumentima iskazali zahtjeve za promjenu cjelokupnoga političkog, državnog i društvenog sustava unutar Monarhije. Navijestili su rušenje društvenoga, političkog i gospodarskog sustava feudalizma i, ujedno, otvorili put oblikovanju novoga modernog političkog sustava i građansko-kapitalističkog društva. U njima je jasno ponovljen zahtjev, upućen sada kralju, za ujedinjenjem svih hrvatskih historijskih pokrajina u jedinstvenu hrvatsku nacionalnu i političku zajednicu i osnivanjem teritorijalno cjelovite hrvatske države (Kraljevine Hrvatske). Time bi se, o tome nema spora, ubrzao proces integracije hrvatske nacije na svim područjima javnoga života, to jest, nakon stvaranja homogene političke zajednice i izgradnje njezina političkog sustava unutar cjelovite Kraljevine Hrvatske ubrzao bi se proces preobrazbe hrvatske etničke zajednice u modernu hrvatsku naciju i, napokon, omogućila modernizacija zemlje. Nadalje, polazeći od europskoga suvremenog teorijskog sustava u izgradnji modernoga građanskog društva, javno su i jasno izrazili načela slobode, jednakosti i ravnopravnosti te prirodno pravo (i to svih osoba pojedinaca i svih naroda bez obzira na porijeklo i veličinu) na slobodu i individualnost, koja su zatim uobličena u vlastiti sustav nacionalnih vrijednosti i političke ideologije. Zatim su ljeti 1848. godine ponudili program, na visokoj teorijskoj razini, o rješavanju državnopravnih odnosa u Monarhiji i njezinu pretvaranju u konfederativnu demokratsku zajednicu u svemu ravnopravnih naroda i »narodnih država«.²⁸

Time su hrvatski politički djelatnici²⁹ već na početku revolucionarnih previranja 1848., a zatim još jasnije do kraja 1850. godine, izložili cje-

tičarima liberalizma. Uostalom, promatrajući kritički, oni nisu zastupali konzistentni liberalizam u strogo znanstvenom pogledu, prema kojem treba formirati cjelokupni politički i društveni sustav. Ali je točno da su zagovarali neke određene liberalne i demokratske ideje o slobodi, jednakosti i ravnopravnosti. Iako ni to nisu zastupali dosljedno. Zato naša povijesna znanost tom problemu mora posvetiti posebnu pozornost. Ali svakako moramo imati na umu sljedeće: hrvatski su »liberali« i »demokrati« prije svega bili političari i javni praktični djelatnici, a ne teoretičari liberalizma i demokracije; stoga su određene liberalne i demokratske ideje upotrebljavali isključivo s praktičnom namjerom.

²⁷ Riječ je o *Zeljana naroda* i još više o *Zahtijevanjima naroda*, na kojima počiva djelatnost Hrvatskog sabora i hrvatske *Narodne stranke* i, štoviše, cjelokupna djelatnost hrvatskih »liberala« i »demokrata« sve do 1850. godine. O tome usporedi: J. Šidak, *Sudije iz hrvatske povijesti*, n. dj.; F. Šišić, »Kako je Jelačić postao banom«, *Jugoslavenska Njiva*, VII./II., 1922., 169-183; J. Neustädter, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, Zagreb, 1942.; P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, n. dj.; Isti, »Hrvatski nacionalni i politički program«, n. dj.

²⁸ Usp. P. Korunić, *Program konfederalizma*, n. dj.

²⁹ To jest hrvatski »narodnjaci« (pristaše hrvatske *Narodne stranke*), »liberali« i »demokrati« (pristaše određenih liberalnih i demokratskih ideja), te hrvatski nacionalisti (pristaše i nosioci hrvatskoga nacionalno-političkog programa). Mi ćemo navedene pojmove koristiti u tom značenju. Pri tome treba napomenuti da su taj hrvatski nacionalno-politički program prihvatili i po-

loviti građanski demokratski politički i socijalni program, prilagođen hrvatskom narodu (na njegovu cjelokupnom etničkom i političkom teritoriju) koji se bori za svoje nacionalno i političko konstituiranje, za izgradnju vlastitoga samostalnog političkog tijela, »narodne države«, za oslobođenje i time za očuvanje duhovno-kulturne i političke samostalnosti i individualnosti. Taj je hrvatski sociopolitički, državni i društveni sustav bio na visini revolucionarnih previranja 1848.—49. godine, koja su nastala kao posljedica buržoaske revolucije u Monarhiji, a po nekim socijalnim, liberalnim i demokratskim određenjima (i vrijednosnom sustavu koji su prihvatili) bio je dosljedniji od peštanskog programa, koji su zastupali mađarski političari.²⁸ No, najvažnija vrijednost toga novoga hrvatskog nacionalno-političkog i socijalnog programa jest u tome što on izražava dalekosežnu i sveopću potrebu cjelokupne hrvatske narodne zajednice za njezinim prestrukturiranjem u modernu političku i nacionalnu zajednicu (u hrvatsku naciju i ujedinjenu Kraljevinu Hrvatsku kao samostalnu državu) koju valja prilagoditi novom građanskom društvu, parlamentarnom sustavu i pravnoj državi, te novom političkom sustavu i modernom dinamičnom nacionalizmu.

Jer, slijedimo li brojne dokumente, nema spora da su u svim programskim tekstovima, koji su nastali u razdoblju 1848.—50. godine, hrvatski nacionalisti isticaj zahtjev za postizanje jedinstva hrvatskih historijskih pokrajina, hrvatsko »političko i duševno razvijanje na *stobodnom narodnom duhu osnovano*«. Tražili su stvaranje hrvatske nacionalne političke i duhovno-kulturne homogene zajednice: ujedinjene suverene države Hrvatske, koja mora biti nezavisna, sa samostalnom vladom, centralnim parlamentom (Hrvatskim saborom kao zakonodavnim tijelom) i svim obilježjima vlastite samostalne državnosti. Bilo im je jasno da bi se taj hrvatski nacionalni i politički program mogao ostvariti samo u okviru građanskoga demokratskog društva i unutar konfederativnog sustava, koji su oni tada, kao novi sociopolitički program, posve jasno izložili.²⁹

O svemu je tome zatim raspravljao Hrvatski sabor, kao središnje političko tijelo, i donio odluke koje su imale izuzetno političko i državno-pravno značenje za razvoj hrvatskog naroda. Na njih su se pozivale sve hrvatske političke stranke bez izuzetka u XIX. i XX. stoljeću. Osnovna politička pitanja koja je Hrvatski sabor postavio na dnevni red bila su sljedeća:

dupirali neki Srbi u Hrvatskoj (posebno poslanici u Hrvatskom saboru i pristaje hrvatske *Narodne stranke*) ali također neki Slovenci i Česi u Hrvatskoj. Za ove potonje (Srbe, Slovence i Čeha) također koristimo gore navedene pojmove, i to u tom njihovom ograničenom značenju; ne, dakle, u značenju koje bi tim pripadnicima nacionalnih manjina u Hrvatskoj (unutar hrvatskog etničkog i političkog prostora) negiralo njihovu etničku individualnost.

²⁸ O tim događajima usp. najosnovniju literaturu: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, n. dj.; V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848.—49.* Zagreb, 1949.; Isti, *Hrvatska ljevica u godinama revolucije 1848.—49.* Zagreb, 1949.; F. Šišić, *Kako je Jelčić postao banom*, n. dj.; G. Novak, »Dalmacija na raskršću 1848«, *Rad IAZU*, 274, Zagreb, 1948.

²⁹ Usp. o tome: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, n. dj.; Isti, *Program konfederativizma*, n. dj.; Isti, *Hrvatski nacionalni i politički program*, n. dj.

— Prvo, jasno određenje individualnosti hrvatske nacionalne i političke zajednice, to jest ujedinjene Trojedne Kraljevine Hrvatske kao samostalne i suverene države (»narodne države«).

— Drugo, rješene državnopravnih odnosa ujedinjene Kraljevine Hrvatske, kao samostalne »narodne države«, spram Ugarske i Austrije, i to stvaranjem novih ugovornih državnih saveza.

— Treće, formiranje užega političkog saveza između novih srodnih slavenskih »narodnih država« i naroda unutar Monarhije.

Već na početku zasjedanja Hrvatskog sabora taj je problem riješio saborski Veliki odbor, koji je 9. lipnja 1848. podnio Saboru svoj »Operat«. U njemu je predložio teritorijalno ujedinjenje hrvatskih pokrajina u jedinstvenu političku zajednicu, prekid državnopravnih odnosa s Ugarskom i udruživanje ujedinjene Hrvatske s Austrijom u novu državnu zajednicu, pretvaranje Monarhije u konfederativnu zajednicu, i to na temelju poštovanja ravnopravnosti svih naroda, te njihovih nacionalnih i političkih individualnosti i, konačno, udruživanje ujedinjene Kraljevine Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom »u užji politički savez«.²⁷

Svi navedeni prijedlozi prihvaćeni su u Hrvatskom saboru, uneseni zatim u njegov zakonski članak i upućeni vladaru i austrijskom parlamentu sa zahtjevom da budu prihvaćeni kao izraz volje hrvatskog naroda. Nadalje, svi zahtjevi, osobito oni vezani uz određenje nacionalne i političke individualnosti spram višenacionalne zajednice, o čemu su Hrvatski sabor i zatim hrvatski »liberali« i »demokrati« sve do kraja 1850. temeljito raspravljali, najuže su vezani uz politički program konfederalizma.

U svakom slučaju, prilagodavajući nacionalnu politiku zbivanjima u Monarhiji i izvan nje, hrvatski su politički djelatnici na saborskim zasjedanjima i u javnim glasilima, sve do kraja 1850. godine, razvili koncepciju i izložili program o konfederativnom preuređenju Habsburške monarhije, ali ne isključivo na historijskom nego i na privodnom pravu, etničkom načelu, te na jezično-duhovnom, političkom i nacionalnom principu. Dakle, na onim načelima što polaze od priznavanja individualnosti narodnih zajednica i mogućnosti njihove preobrazbe u moderne nacionalne i političke zajednice, što im omogućuje novo građansko društvo, te novi parlamentarni, pravni i politički sustav. Ta je politika, bez sumnje, omogućavala razvoj kulturnog i nacionalno-političkog identiteta u svih naroda, a napose slavenskih.

Nadalje, zahtjev za konfederativnim preuređenjem Monarhije, koji je kao program tada razrađen na svim razinama hrvatske politike, bio je najuže vezan također uz hrvatski nacionalni i politički program: uza zahtjev za udruživanje segmenata hrvatskog naroda u jedinstvenu nacionalno-političku zajednicu i ujedinjenje hrvatskih pokrajina u ujedinjenu Trojednu Kraljevinu Hrvatsku kao samostalnu »narodnu državu«, te ujedno uz program o osnivanju različitih političkih i državnih saveza

²⁷ Usp. P. Korunić, »Jugoslavenska ideja u hrvatskoj i slovenskoj politici za revolucije 1848—49«, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 14, Zagreb, 1981., 91—228.

na prostoru Monarhije. Načelo federalizma i politički program konfederalizma bili su u funkciji rješavanja pitanja nacionalne slobode i održavanja kulturnog i nacionalno-političkog identiteta hrvatskog naroda, dakle, u funkciji političke i nacionalne homogenizacije: formiranja nove moderne hrvatske nacije i stvaranja novih interesnih saveza unutar srednjoeuropske konfederacije.

Polazeći od tako određene politike austroslavizma i konfederalizma, koju su također predstavnici Hrvatskog sabora zastupali i na Slavonskom kongresu u Pragu — a u kojoj je jasno iskazano *nacionalno* i *individualno*, to jest mogućnost formiranja novih homogenih nacionalnih i političkih zajednica i time modernih nacija — Hrvatski je sabor u svom zakonskom članku XI. ograničio zajedničke poslove (kon)federativno preporučene Monarhije na trgovinu, vojsku, zajedničke financije i vanjske poslove, za koje treba ustanoviti »jedan ukupni odgovorni ministar za čitavu Monarhiju«. A zatim je donio sljedeće odluke od izuzetnog i trajnoga državnopravnog značenja: odluku o formiranju ujedinjene Trojedne Kraljevine Hrvatske, kao cjelovite i samostalne države, koja bi obuhvatila cjelokupno hrvatsko etničko i političko/historijsko područje, sve njezine historijske pokrajine; odluku o prekidu državnopravnih odnosa Kraljevine Hrvatske s Ugarskom, koja, po ocjeni Sabora, ne priznaje ravnopravnost naroda i cjelokupnost Habsburške monarhije; odluku o udruživanju ujedinjene Kraljevine Hrvatske s drugim političkim zajednicama i državama unutar austrijske konfederacije, i to putem novih međunarodnih ugovora, te na načelu slobode i potpune ravnopravnosti svih naroda i njihovih »narodnih država«; odluku o udruživanju ujedinjene Kraljevine Hrvatske s ujedinjenom Slovenijom i srpskom Vojvodinom »u bližnji savez«, također na načelu slobode i potpune jednakosti, i to dakako unutar Monarhije.

Bitni regulativi koji su određivali *individualnost hrvatske nacionalno-političke zajednice*, a time i *identitet hrvatske nacije* jesu program o formiranju homogene nacionalno-političke zajednice unutar građanskog društva na temeljima političkog, pravnog i parlamentarnog sustava, jasno formuliran hrvatski nacionalno-politički i socijalni program, jasno određene ujedinjene Trojedne Kraljevine Hrvatske kao samostalne i slobodne države, političko načelo federalizma i državni program konfederalizma, međunarodno pravo, prirodopravne teorije, načelo suvereniteta, a posebno hrvatska državopravna tradicija, koja je Kraljevini Hrvatsku određivala kao povijesnu zajednicu.

O tome su zatim raspravljali Hrvatski sabor do svoje odgode, njegovi odbori nakon odgode Sabora, Banskog vijeće, hrvatski »liberali« i »demokrati« (sve do kraja 1850. godine), okupljeni u tim institucijama i oko liberalnih zagrebačkih novina (*Slavenski Jug*, *Südslavische Zeitung*, *Jugoslavenske novine*) te u političkom društvu »Slavenska lipa na slavonskom Jugu«.

A neosporno je da su spomenuti hrvatski politički djelatnici u tom razdoblju (sve do kraja 1850., kada je uslijedila zabrana svake političke i javne djelatnosti) dosljedno zahtijevali stvaranje novih nacionalnih zajednica (bitno novih »narodnih država«), te uspostavljanje novih međunarodnih odnosa i formiranje novih saveza (unutar konfederativne za-

jednice), i to također na temelju načela slobode, ravnopravnosti, prirodnog i narodnog prava na samoopredjeljenje i konfederativnog načela. Sasvim je sigurno da su sva ta načela, kao nove političke vrijednosti, otvarala mogućnost da mali slavenski narodi ostvare *jednakost* na području prava, politike, uprave, društva, kulture, ekonomije i državne regulative, te da jasnije odrede i očuvaju vlastitu nacionalnu i političku individualnost.²⁴

3. Temeljni sustav nacionalnih vrijednosti iskazan 1860.-62. godine

Izloženi temeljni hrvatski politički i socijalni sustav nacionalnih vrijednosti — uza znatne sadržajne i teorijske promjene, prilagođene novim političkim i društvenim prilikama nakon sloma neoapsolutizma, a posebno (kon)federativnoj politici koju je najavila *Listopadska diploma* — hrvatski su nacionalisti ponovno zastupali od 1860. godine, osobito za vrijeme zasjedanja Hrvatskog sabora 1861. godine.²⁵ To znači da se osnovni politički i socijalni sustav, uza sve to što se u razdoblju 1850.—1860. nije smio javno zastupati, ponovno pojavio 1860./61. godine.

Doista, cjelokupna je aktivnost hrvatskih političara i javnih djelatnika²⁶ (okupljenih u *Narodnoj stranci* te u Hrvatskom saboru, oko novih političkih novina i u brojnim novim nacionalnim institucijama) bila usmjerena 1860./61. na teorijsko osmišljavanje i ostvarenje toga političkog sustava, a posebno na ostvarenje hrvatskoga nacionalno-političkog i socijalnog programa, tj. na formiranje i organizaciju hrvatske nacionalno-političke zajednice i osnivanje hrvatske države (ujedinjene Kraljevine Hrvatske). A prema tom političkom programu, ujedinjena Hrvat-

²⁴ O tome usp. moje radove navedene u bilj. 28. i 29.

²⁵ O tom razdoblju hrvatske povijesti usporedi: M. Gross i A. Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992.; J. Sidak, M. Gross, I. Karaman i D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda 1860.—1914.*, Zagreb, 1968.; M. Polić, *Parlamentarna povijest kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, Zagreb, 1899.; V. Krestić, *Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. godine*, Beograd, 1969.; J. Sidak, *Studije iz hrvatske povijesti*, n. dj.

²⁶ U našoj historiografiji nalazimo ove nazive za tadašnje političare u banskoj Hrvatskoj: »narodnjak«, »unionist«, »pravaš«, »liberal«, »konzervativac« i druge. Pojmovi su korišteni dosta neprecizno. Sudimo li prema njihovim idejama i političkim programima, svi su oni u isto vrijeme bili i *narodnjaci* i *unionisti* i *pravaši* i *liberali* a neki i *konzervativci*. Mi ćemo i za ovo razdoblje upotrebljavati ove pojmove i u ovom značenju: »narodnjak« — pristaša hrvatske *Narodne stranke*; »unionist« — pristaša *Unionističke* ili *Ustavno-narodne stranke*; »liberal«, onaj koji zastupa određene liberalne ideje; *konzervativac*, onaj koji zastupa konzervativne ideje i program; *pravaš/nacionalist*, onaj koji na svijetu pravnih normi, a osobito na hrvatskoj državnoj i državopravnoj tradiciji osniva hrvatski nacionalni i politički program i time cjelokupni politički sustav unutar ujedinjene Kraljevine Hrvatske, a to su u razdoblju 1860.—62. i kasnije bili odreda svi hrvatski političari, bez obzira na kojoj stranci pripadali; »pravaš« — pristaša kasnije osnovane *Stranke prava*; *hrvatski nacionalist* — pristaša hrvatskoga nacionalno-političkog i socijalnog programa, a to su tada bili svi hrvatski političari, bez obzira na njihove međusobne ideološke razlike.

ska treba biti *Samostalna i autonomna država*, koja putem slobodne volje, a na temelju ravnopravnoga *medudržavnog ugovora*, može stupiti u novu interesnu višenacionalnu zajednicu — austrijsku konfederaciju. Da bi to postigli, hrvatski se politički djelatnici sada još više pozivaju na hrvatsku političku, državnu i državopravnu tradiciju i time na hrvatsku *povijesnu zajednicu*, koja hrvatsku naciju iskazuje kao historijsku naciju, te još više ističu svijet općih pravnih normi (međunarodno pravo, međunarodni ugovor, međunarodnu pravdu i pravednost, prirodno i narodno pravo, narodni i državni suverenitet). Sve to u nastojanju da postignu teritorijalnu cjelokupnost i političku autonomiju ujedinjene Kraljevine Hrvatske, i to unutar njezinih povijesnih, etničkih i političkih granica, te da Habsburšku monarhiju pretvore u srednjoeuropsku konfederativnu demokratsku zajednicu ravnopravnih naroda.

Tu težnju hrvatskih nacionalista najbolje je izrazio Ivan Kukuljević Sakcinski u jednom pismu potkraj 1860. godine ovim riječima: »Preduzeo sam si izdavanje svih poveljah, zakonah i po kraljevih potvrđenih zaključakah naših domaćih saborah, koji imadu razjasniti staro i historičko naše pravo prema Ugarskoj; jer ja i moji prijatelji želimo samo na ovom historičkom temelju sduženje ili *confederaciju*, a nikada nebudemo pristali na to da kraljevina Hrvatska bude razumievana i na dalje pod partes adnexae ili subjugatae« (zemlje pridružene ili podjarmljene).²¹

Prema svjedočanstvu Đ. Deželića, polazeći od tradicije hrvatske politike postignute u razdoblju 1848.—50. godine, taj su konfederativni politički sustav na početku ustavnoga života zastupali »svi naši stariji domorodci« i »mi mladi prijatelji naroda i rodoljubi«. A svi se oni, prema tom svjedočanstvu, bore »za slobodu i sreću te narodnost domovine svoje, za koju hoće da ne bude više ni subjugata, ni pars adnexa, nego što ju po pravu ide: regnum socium — confederatum«. U tu svrhu Kukuljević je 1861. godine objavio dvije knjige dokumenata o hrvatskoj državopravnoj povijesti pod naslovom: *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Uz brojne brošure, knjige i tekstove mnogih autora koji su se pojavili 1860.—62. godine, spomenuta je zbirka dokumenata ponajviše utjecala na tok zasjedanja Hrvatskog sabora 1861. godine na kojem je jasno izložen hrvatski nacionalno-politički i socijalni program i konfederativni sustav. U tim je dokumentima Kukuljević pokazao politički i državopravni kontinuitet hrvatske države (Kraljevine Hrvatske). A Kraljevina Hrvatska, po njemu, na temelju toga »historičkog i državnog prava« treba postići svoju teritorijalnu i političku cjelokupnost te političku i državnu samostalnost i autonomiju u konfederativnoj Monarhiji. Pri tome se on, kao i mnogi drugi hrvatski političari, suprotstavio njemačkoj i mađarskoj hegemoniji, dok je, nasuprot tome, novu višenacionalnu konfederativnu zajednicu osnivaio na ideji slobode, ravnopravnosti i samostalnosti svih naroda.

Dakako, poznato je da narodni zastupnici u Hrvatskom saboru 1861. godine (i uopće politički i javni djelatnici u tom jednom od najznačaj-

²¹ St. Mirković (Đ. Deželić), *Ivan Kukuljević Sakcinski*, Zagreb, 1861., 57.

²² Isto, 56.

njih razdoblja hrvatske povijesti) nisu nastupali jedinstveno niti su zastupali jedinstven ideološki sustav, čak ni »narodnjaci« unutar *Narodne stranke*. Pa ipak, cjelokupna djelatnost Hrvatskog sabora, i brojni spisi posvećeni rješavanju državopravnog pitanja i izgradnji novoga političkog sustava svjedoče o njihovu jedinstvenom prihvaćanju hrvatskog nacionalno-političkog i socijalnog programa, izrazito (kon)federativnog političkog programa te programa o formiranju bitno novoga političkog tijela.

Tako će o tim složenim sociopolitičkim i pravnim problemima trebati pomno raspravljati, spomenuti je da o njima govore sljedeći izvori: *Dnevnik sabora trojedne kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*; *Spisi saborski Sabora kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije od 1861. godine*, knj. I.—IV., izdali D. Kušlan i M. Šuhaj; političke novine *Pozor*, »narodne novine«, *Agrarier Zeitung*, brojne brošure i knjige iz tog razdoblja, te spisi i korespondencija.

Sažetak toga hrvatskog nacionalno-političkog i (kon)federativnog programa nalazimo u zakonskom čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. godine. A to je ujedno temeljni politički i državni dokument, sankcioniran od kralja, na koji su se sve do 1918. pozivali hrvatski političari i sve narodne političke stranke u Hrvatskoj. Pritom je vrlo važno naglasiti dvoje. Prvo, suvremenici i sudionici tih zbivanja u brojnim su saborskim spisima i raspravama zajedno izlagali *hrvatski nacionalno-politički program, konfederativni program* (o stvaranju austrijske konfederacije) te ujedno *socijalni program* (o stvaranju građanskoga demokratskog društva, slobodnih pojedinaca i slobodnih naroda). Drugo, svi su oni tada i kasnije o zak. čl. XLII. Hrvatskog sabora iz 1861. pisali također kao o hrvatskom nacionalno-političkom i ujedno konfederativnom programu.³⁸

Hrvatski su političari u razdoblju do 1860./62. godine, dakle, prvo — izložili temeljni sustav nacionalnih vrijednosti, iskazan unutar hrvatskoga nacionalno-političkog i socijalnog programa i konfederativnoga pluralističkog političkog i društvenog sustava. Drugo, za taj hrvatski nacionalno-politički i socijalni program i konfederativni sustav pretpostavljaju udruženje svih segmenata hrvatskog naroda u jedan politički narod, ujedinjenje svih hrvatskih historijskih pokrajina u jedinstvenu teritorijalnu političku cjelinu, postizanje političke i državne samostalnosti, što znači postizanje i očuvanje autonomne hrvatske vlade i posebnih političkih i državnih institucija, a osobito centralnoga političkog i državnog tijela — nezavisnoga Hrvatskog sabora.

Sve to znači da takav sociopolitički program ne samo da pretpostavlja nego posve sigurno iskazuje zahtjev i nastojanje za formiranjem posebnoga političkog tijela unutar ujedinjene države Hrvatske.

Time su ujedno stvoreni uvjeti za konačno formiranje moderne hrvatske nacije. Jer nacija upravo ovisi o postojanju političkog tijela i političkog društva i homogene političke zajednice.

³⁸ Usp. o tome P. Korunić, *Program konfederalizma*, n. dj.

Sve to pretpostavlja slobodno udruživanje Kraljevine Hrvatske s drugim političkim zajednicama i državama unutar demokratske austrijske konfederacije, i to na temelju ravnopravnih međudržavnih ugovora.²⁴

To je temeljni sustav nacionalnih vrijednosti koje su sve hrvatske političke stranke, bez obzira na ideološke razlike među njima, dosljedno zastupale sve do početka XX. stoljeća. Stoviše, upravo je taj sustav nacionalnih vrijednosti bitno utjecao na političke i društvene procese u smjeru formiranja homogene hrvatske političke zajednice, moderne hrvatske države i moderne hrvatske nacije.

ZAKLJUČAK

Kako još uvijek ostaje otvoreno pitanje mogućnosti i dosega istraživanja naše prošlosti i, s tim u vezi, (ne)mogućnosti promjene već desetljećima ustaljenih razmišljanja, umjesno je ipak postaviti nekoliko pitanja. Prvo, ako dokumenti nedvojbeno pokazuju da su hrvatski političari (osobito na Hrvatskom saboru 1848. i 1861. godine) stvorili temeljni sustav nacionalnih vrijednosti (na području kulture, politike, državnosti, prava, državne uprave, školstva, gospodarstva, te političkih i kulturnih institucija) i ako su, prema tome, polazili od jasnog određenja individualnosti hrvatske nacionalno-političke zajednice i identiteta hrvatske države, i ako su svakako jasno odredili zasebnost hrvatske nacije — kako je moguće objasniti da su brojni hrvatski historičari desetljećima »dokazivali« da su hrvatski »narodnjaci« upravo u tom razdoblju stvorili temelje »jugoslavenskoj nacionalnoj svijesti« i da su tobože upravo tada zagovarali stvaranje »jugoslavenske nacije«? Odmah se nameće pitanje: kako je moguće istodobno zagovarati i stvarati dvije nacije ili naciju u naciji, i to unutar istog sustava nacionalnih vrijednosti? Drugo, ako na taj način pristupimo istraživanju tih složenih povijesnih procesa, iskazujući pri tome nekritičnost i slabo poznavanje teorije o naciji i društvu uopće, kako je moguće upoznati našu prošlost, osobito pojavu i razvoj hrvatske nacije i napose njezin odnos spram drugih naroda i nacija na prostoru srednje i jugoistočne Europe?

Nema sumnje da mnogo toga moramo mijenjati u našem pristupu istraživanju hrvatske povijesti uopće, napose o porijeklu i razvoju hrvatske nacije. U svakom slučaju, znanstvena diskusija o tome još nije završena. Međutim, pri svemu tome sigurno je da sve teze o »jugoslavizmu« nisu nikada dokazane: teze o postojanju dviju nacionalnih svijesti i dviju ideja nacija u hrvatskoj politici (hrvatske i jugoslavenske), o tome da su hrvatski političari zagovarali stvaranje unitarističke jugoslavenske nacije, o tome da je takva unitaristička jugoslavenska koncepcija trajno utkana u hrvatskoj politici i da se ta koncepcija postupno širila na sve hrvatske pokrajine, da su se tobože hrvatski političari u svojoj ideologiji isključivo nadahnjivali jugoslaventvom, da je, prema tome, ideološki sustav usmjeren prema istoku, i tako dalje. A posebno treba

²⁴ Usp. o tome: P. Korunić, *Jugoslavizam i federalizam*, n. dj.; Isti, »Program konfederalizma«, n. dj.; Isti, »Hrvatski nacionalni i politički program«, n. dj.

znati da su se na tim nedokazanim tezama odgojile brojne generacije historičara, koji su te tvrdnje nekritički prenosili dalje. Naša istraživanja pokazala su suprotno; no, tim ćemo složenim povijesnim procesima i problemima i dalje obraćati posebnu pozornost.

SUMMARY

THE NATIONAL COMMUNITY

Faced with established mental categories acquired during the reign of communist ideology, several questions in connection with the study of Croatian history may be asked. First, if the documents undoubtedly show how Croatian politicians during the nineteenth century had a clear idea of the individuality of Croatian nation and identity of Croatian state, how is it that many Croatian historians maintained that those same politicians established foundations for »Yugoslav national consciousness« and advocated a »Yugoslav nation«? Second, how is it possible to critically study the beginning and the development of Croatian nationality and its relationship to other European nations if we do not start with different presuppositions?

The author argues that many of the hitherto established presuppositions have to change in order to study the origin of Croatian nation. He shows that theses of the existence of »Yugoslavism« were never proved; neither were those of the existence of two national consciousness and of two national programs, Croatian and Yugoslav. Since generations of Croatian historians were educated on those premises, it is urgent that a fresh look at recent Croatian history be taken.